

Володимир СТУДІНСЬКИЙ

ДРЕВЛЯНИ: МІСЦЕ І РОЛЬ В ДАВНЬОРУСЬКІЙ ІСТОРІЇ

Питання розвитку племінних союзів східних слов'ян є важливим насамперед тому, що поєднання господарських, культурних, філософських (культових) традицій склали основу ментальності руської (а відповідно і української) народності. Саме вивчення проблем динаміки життя східнослов'янських етнічних об'єднань в різних аспектах дає можливість визначити їх самотутнє місце та оригінальну роль в історії Київської Русі як державного формування.

Одним із таких самотутніх племінних союзів, який мав безпосередній вплив на хід формування Руської держави в період київської доби та загальної ментальності давньоруської народності був древлянський. У зв'язку з цим головним завданням даного дослідження є визначення основних напрямків впливу на розвиток Русі в політичному, культурному та господарському аспектах.

Проблемам історії древлян надавали значної уваги історики різних поколінь та наукових шкіл. Зокрема, варто сказати про фундаментальні археологічні дослідження, які здійснювалися В. Б. Антоновичем¹, П. М. Третьяковим², І. П. Русановою³, І. С. Винокуром⁴, Б. А. Звіздецьким⁵, А. П. Томашевським⁶. Питання господарської діяльності племінних союзів східних слов'ян, в т.ч. й древлян, представлені у фундаментальних працях Б. Д. Грекова. Зокрема він зазначає, що «матеріальне виробництво є основою суспільного

¹ Антонович В. Археологическая карта Киевской губернии. – М., 1895.; Антонович В. Древности Юго-Западного края. Раскопки в стране древлян. – Спб, 1893.

² Третьяков П.Н. Восточнославянские племена. – М., 1953.

³ Русанова И.П. Археологические памятники второй половины I тысячелетия н.э. на территории древлян // Советская археология. – 1958. – № 4. – С. 33-46.

⁴ Винокур И.С. Археологические памятники Житомирщины. – Житомир, 1956.

⁵ Звіздецький Б.А. Малинське городище древлян // Старожитності Русі-України. Збірник наукових праць. – К., 1994. – С.119-125. Звіздецький Б.А. Стародавній Звягель // Звягель древній і вічно молодий. Тези Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. – Новоград-Волинський, 1995. – С.11-13.

⁶ Томашевський А.П., Гавритухин И.О. Славянское поселение Тетеревка-1. – К., 1992. Томашевський А.П. Еколого-господарський фактор у розвитку заселення Східної Волині слов'янсько-руського часу // Велика Волинь: минуле і сучасне. Тези міжнародної наукової краєзнавчої конференції. – Житомир, 1993. – С. 25-26.

життя, засоби виробництва є також і показником суспільних відносин, за яких здійснюється праця. Історія суспільства не може бути побудована без вивчення цього боку історичного процесу⁷. Такий методологічний підхід є насамперед важливим тому, що господарська діяльність людини визначає як ментальність особистості, так і народності. Саме в економічному спектрі життєдіяльності фокусуються усі підйоми історичного розвитку будь-якої етнічної групи. Політичним та культурним спектром розвитку древлянського союзу приділяли певну увагу у своїх дослідженнях Л.Похилевич⁸, М.С.Грушевський⁹, А.А.Шахматов¹⁰, Б.А.Рыбаков¹¹, М.Ф.Котляр, В.А.Смолий¹², П.П.Толочко¹³ та інші відомі вчені. Значний внесок у вивчення історії древлянської землі здійснили історики та краєзнавці Житомирщини М.І.Брицун¹⁴, О.О.Тарабукін¹⁵, І.І.Якухно¹⁶, І.І.Ярмошик¹⁷ та ін.

Загалом такий широкий спектр наукових та краєзнавчих досліджень і розвідок дає можливість розглянути питання історичного розвитку древлян багатоаспектно та визначити їх місце і роль у давньоруській історії.

Одним із головних питань у дослідженні історії древлян є визначення території їх заселення. Офіційно прийнято вважати, що VI – XII ст. На півночі їх землі доходили до р. Прип'яті, на південь – до річок Здвижу і Тетерева, на сході – до Дніпра, а на заході до межиріччя Случі й Горині¹⁸. В інших виданнях відзначається, що у

---

⁷ Древляни. Збірник статей і матеріалів з історії культури Поліського краю. – Вип. 1. – Львів, 1996. – С. 55.

⁸ Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1864.

⁹ Грушевський М. Ілюстрована історія України. – Київ-Львів, 1913.

¹⁰ Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – СПб, 1908.

¹¹ Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. – М., 1982.

¹² Котляр Н.Ф., Смолий В.А. История в жизнеописаниях. – К., 1990.

¹³ Толочко П. Київська Русь. – К., 1996.

¹⁴ Брицун-Ходак М. Літописна земля Дrevлян. Археологія. Історія. Етнографія. – Коростень, 2002. Брицун М.І. Тисячолітнє бортництво древлянської землі. Історико-етнографічний нарис // Велика Волинь. Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Т. 15. – Житомир, 1994.

¹⁵ Тарабукін О.О. З історії археологічних досліджень на Малинщині // Малинщина у просторі і часі. Матеріали Всеукраїнської наукової краєзнавчої конференції. – Малин, 1996. – С.23-27.

¹⁶ Якухно І.І. Основні свята древлян за землеробським календарем // Велика Волинь: минуле і сучасне. Тези міжнародної наукової краєзнавчої конференції. – Житомир, 1993. – С. 166-167.

¹⁷ Ярмошик І.І. До проблеми дослідження походження міста Житомира // Житомир в історії Волині і України. Тези Всеукраїнської наукової краєзнавчої конференції. – Житомир, 1994. – С.11-13.

¹⁸ Радянська енциклопедія історії України. – Т. 2. – К., 1970. – С. 75.

IV-VII ст. древлянські племена селились на північ від Тетерева у басейні річок Ужа і Случі¹⁹. В.Данилевич у свою чергу говорить про те, що древлянська земля починається з північного берегу р. Ірпінь і доходить на півночі до р. Прип'ять. На заході її межею є р. Уборть, а на південному заході древляни мешкали у верхній течії Роставиці (на Сквирщині)²⁰. На думку А.П.Томашевського у VIII-IX ст. відбулась стабілізація заселення древлян у середніх течіях Тетерева і Случі та верхів'ях Ужа.²¹ Важливі дослідження у цьому аспекті було здійснено І.П.Русановою, яка визначає проживання древлян у I тисячолітті н.е. по берегах річок Случ, Уборть, Прип'ять, Норинь, Уж, Ірша, Тетерів, Гуйва, Гнилоп'ять²².

Другим визначальним моментом у розкритті місця і ролі древлян в давньоруській історії є так звані міста-гради, оскільки в джерелах, які дають інформацію про Київську землю, до якої включають і територію древлян, називається близько 80 таких поселень. Щодо древлянських gradів, то тут визначають наступні: Іскоростень (м. Коростень), Вручий (м. Овруч)²³, Здвижень (с. Здвижка), Ушеськ (сmt. Ушомир), Городеськ (с. Городське)²⁴, Деревич, Котельнич, Неятин, Мичеськ, Колодязжин (с. Колодязне)¹⁹, Малин²⁵, Звягель (м. Новоград-Волинський)²⁶ та ін.

Звичайно, не можна однозначно стверджувати, що всі вищезазнані древлянські гради відігравали роль міст. Оскільки місто являє собою пункт, де концентрується значна маса населення, матеріальних та фінансових ресурсів, інтелектуального потенціалу і створюється відповідна до цього інфраструктура, то можна вважати, що головними містами у древлян були саме Іскоростень і, очевидно, Вручий. Зокрема, П.М.Третяков робить висновок, що гради – це не міста і навіть не воєнні укріплення, а укріплені садиби, в яких сиділи “кращі мужі з родами своїми”²⁷.

---

¹⁹ Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область. – К., 1973. – С. 13.

²⁰ Данилевич В. Археологічна минувшина Київщини. – К., 1925. – С. 111-112.

²¹ Томашевський А.П. Еколого-господарський фактор в розвитку заселення Східної Волині слов'янсько – руського часу // Велика Волинь: минуле і сучасне. Тези міжнародної наукової краєзнавчої конференції. – Житомир, 1993. – С.25.

²² Русанова І.П. Археологические памятники второй половины I тысячелетия н.э. на территории древлян // Советская археология. – 1958. – № 4. – С. 35.

²³ Історія Української РСР. – Т.1. – К., 1967. – С. 42.

²⁴ Житомирщина. Історичний нарис: Навчальний посібник з історичного краєзнавства. – Житомир, 2003. – С. 36.

²⁵ Винокур І.С. Археологічні пам'ятки Житомирщини. – Житомир, 1956. – С. 19.

²⁶ Звіздецький Б.А. Стародавній Звягель // Звягель древній і вічно молодий. Тези Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. – Новоград-Волинський, 1995. – С.12.

²⁷ Третяков П.Н. Восточнославянские племена. – М., 1953. – С. 294.

Проте, на нашу думку древлянські гради служили й певними форпостами для захисту земель від зовнішніх вторгнень. Показовим у цьому є Малин²⁸. Власне саме поселення було невелике, але достатньо укріплене як природним ландшафтом, так і штучними валами. За даними П.М.Третьякова його площа становила близько 2000 м², а В.Б.Антонович зазначив, що “на березі р. Ірші розташоване чотирикутне городище 87 сажнів в окружності”²⁹. Б.А.Звіздецький, який досліджував Малинське городище у 1987 році, зазначає, що воно є овальним у плані, розмірами 55 x 60 м, площею трохи більше 0,3 га³⁰. Окремі поселення виконували роль торгових центрів. Наприклад, таким окремі дослідники краю вважають древній Житомир, оскільки однією з гіпотез походження назви сучасного обласного центру визначається поєднанням слів “жито” і “міряти”. Таким чином, населений пункт в древлянські часи міг служити центром торгівлі злаками³¹.

Доля древлянських міст-градів складалась по-різному. Одні мають тривалу безперервну історію, а інші припиняли своє функціонування, а потім відроджувались на тому ж місці. Зокрема, Б.А.Звіздецький вважає, що Малин пережив три фази свого функціонування: перша – VIII-X ст.; друга – XII-XIII ст.; третя – XV-XVIII ст.³². Щоправда, практично для всіх древлянських міст була єдина трагічна доля, яка спіткала їх під час монголо-татарського нашествия. Це може бути свідченням того, що невеликі древлянські міста-гради чинили опір завойовникам. Але до нашого часу дійшли легенди про деякі населені пункти древлянської землі, які монголо-татари не змогли підкорити, оскільки шлях до них був закритий дрімучими лісами і болотами. Зокрема, побутує така легенда про сільце Бабина Лоза, яке збереглося і донині (адміністративна територія нинішнього Малинського району Житомирської області). На думку окремих етнографів і дослідників-краєзнавців саме в таких поселеннях у найбільш первісному вигляді збереглися древлянські традиції³³.

---

²⁸ Студінський В. Ще раз про град Мала // Прапор Жовтня. – 1983. – 1 вересня.

²⁹ Антонович В. Археологическая карта Киевской губернии. – М., 1895. – С. 5. Студінський В., Тимошенко В. Історія Малина. – Малин, 1993. – С. 8.

³⁰ Звіздецький Б.А. Малинське городище древлян // Старожитності Русі-України. Збірник наукових праць. – К., 1994. – С.121.

³¹ Ярмошик І.І. До проблеми дослідження походження міста Житомира // Житомир в історії Волині і України. Тези Всеукраїнської наукової краєзнавчої конференції. – Житомир, 1994. – С.12.

³² Звіздецький Б.А. Вказана праця. – С. 123.

³³ Брицун-Ходак М. Літописна земля Древлан. Археологія. Історія. Етнографія. – Коростень, 2002. Древлані. Збірник статей і матеріалів з історії культури Поліського краю. – Вип. 1. – Львів, 1996.

Загалом же древлянські гради відігравали багатофункціональну роль. По-перше, вони дійсно були родовими маєтками знатних древлян і при цьому могли служити адміністративними центрами певних територій. По-друге, беззаперечним фактом є й те, що вони виконували певні функції оборонних осередків древлянської землі. По-третє, древлянські гради були господарськими центрами, які відіграли певну історичну роль в акумулюванні традицій народності, які пройшли через всю історію давньої Русі. Окремі елементи таких господарських традицій дійшли, щоправда у модифікованому вигляді, й до нашого часу. Зокрема це стосується сфери бджолярства. Бортництво, як первісний вид бджолярства, був одним із поширених занять древлян. На думку М.І.Брицуна назва річки Уборть походить саме від цього заняття: “у борть” – шлях у бортні³⁴. Сьогодні бджолярство збережено як традиційний промисел місцевих мешканців і не лише у сільській місцевості та при цьому залишається одним із важливих елементів сільськогосподарського виробництва історичного древлянського краю.

Господарська діяльність древлян впливала на формування їх світогляду та культурових традицій. Оскільки древляни переважно селились на берегах річок, то багатство і сила пов’язувались саме з водою. Тому ще за древлянських часів з’явилась у місцевого населення традиція кроплення, тобто очищення, водою свого тіла, житла, худоби. Кроплення водою землі мало забезпечити хороший врожай, а вмивання вранішньою рососою сприяло зміцненню тіла і духу людини³⁵. Такі традиції збереглися і до сьогодні, які перейшли в розряд обов’язкових християнських обрядів (або принаймні збіглися з ними). Саме енергетика води і дерева (яке служило основним будівельним матеріалом для древлян) вважалась чудодійною.

Древляни зіграли й певну роль у політичній історії давньої Русі. Зокрема, це чітко простежується у досить тривалому протистоянні Іскоростеня і Києва. Найбільш відомий політичний конфлікт цих двох політичних центрів, який вилився у повстання древлян 945 року і смертю київського князя Ігоря. В результаті цього була здійснена спроба заволодіти київським престолом, що в принципі відображало існування на Русі автономічних тенденцій³⁶.

---

³⁴ Брицун М.І. Тисячолітнє бортництво древлянської землі. Історико-етнографічний нарис // Велика Волинь. Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Т.15. – Житомир, 1994. – С. 159.

³⁵ Якухно І.І. Основні свята древлян за землеробським календарем // Велика Волинь: минуле і сучасне. Тези міжнародної наукової краєзнавчої конференції. – Житомир, 1993. – С. 166.

³⁶ История Киева. – Т.1. – К., 1982. – С. 115-116.

Збереглося й ім'я древлянського князя Мала та його дочки Малуші, які стали напівлегендарними особистостями в історії Русі Х століття. По-перше, їх імена пов'язують із походженням назви сучасного міста Малина³⁷. По-друге, князя Мала розглядають як претендента на київський престол через можливе укладання шлюбу з княгинею Ольгою, яка овдовіла в результаті смерті князя Ігоря під час повстання древлян. Проте Ольга не прийняла такої зухвалої пропозиції і жорстоко покарала іскоростенського князя³⁸. Разом з тим повстання древлян змусило київську княгиню Ольгу здійснити деякі реформи, що регламентували феодальну експлуатацію³⁹. По-третє, дочка древлянського князя, яка стала “рабиною” київського двору вдало вела його господарство, займаючи посаду ключниці. До того ж в Малушу закохався син Ольги – Святослав. Як повідомляє Никонівський літопис, Ольга розгнівалась на древлянську княжну і відправила її у село Будутине, де у тої народився син, в майбутньому князь київський Володимир⁴⁰. Роль цього князя в історії Київської Русі загальновідома. Отож, древляни вплинули своїми діями не лише на перебіг політичних подій на Русі і формуванні державницької позиції київських князів, а й “втрутились” у генеалогічне дерево київської династії Рюриковичів.

Таким чином, стає зрозуміло, що історія древлян як етнічної групи та ранньофеодального державного формування тісно перепліталась із загальними тенденціями розвитку давньоруської держави та її формування. Щоправда, окремі аспекти впливу древлян на динаміку розвитку Русі в різні історичні періоди потребують більш широкого та фундаментального дослідження.

---

³⁷ Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1864. – С. 187. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII – XIII вв. – М., 1982. – С. 328. Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – СПб, 1908. – С. 340-378.

³⁸ Грушевський М. Ілюстрована історія України. – Київ-Львів, 1913. – С. 66-67.

³⁹ Толочко П. Київська Русь. – К., 1996. – С. 61.

⁴⁰ Котляр Н.Ф., Смолий В.А. История в жизнеописаниях. – К., 1990. – С. 69.